"बंजारा समाजातील ऊसतोड कामगारांच्या समस्या : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास (विशेष संदर्भ परभणी जिल्हा)"

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

मानव्य विद्याशाखा अंतर्गत 'समाजशास्त्र' या विषयातील पीएच्.डी. (विद्यावाचस्पती) पदवीसाठी सादर करण्यात आलेला शोधप्रबंधाचा प्राथमिक आराखडा

*** संशोधक ***

प्रा.रायभोळे माधव ज्ञानोबा

समाजशास्त्र विभाग,

जवाहरलाल नेहरू वरिष्ठ महाविद्यालय, परळी

*** मार्गदर्शक ***

प्रा.डॉ. पवार भानुदास डी.

समाजशास्त्र विभाग,

भाई किशनराव देशमुख महाविद्यालय, चाकूर.

*** संशोधन केंद्र ***

सामाजिकशास्त्रे संकुल,

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ,

नांदेड.

जुलै २०२२

"बंजारा समाजातील ऊसतोड कामगारांच्या समस्या : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास (विशेष संदर्भ परभणी जिल्हा)"

प्रस्तावना :-

प्रस्तुत संशोधनाचा विषय "बंजारा समाजातील ऊसतोड कामगारांच्या समस्या : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास (विशेष संदर्भ परभणी जिल्हा)" सदरील संशोधन शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब करुन करण्यात येणार आहे. नैसर्गिक शास्त्रात वैज्ञानिक पद्धतीचा अवलंब करुन संशोधन केले जाते. त्याच अनुषंगाने सद्य:स्थितीत समाजशास्त्र विषयात वैज्ञानिक पद्धतीचा अवलंब करुन संशोधन केले जात आहे. अज्ञात ज्ञानाची माहिती करुन घेण्यासाठी संशोधनाची आवश्यकता अधिक प्रमाणात असते. समाजशास्त्र विषयाच्या अध्ययनाची तथा संशोधनाची स्वतंत्र वैज्ञानिक पद्धती प्रचलित आहे. 'कार्ल पियरसन' या शास्त्रज्ञाचे वैज्ञानिक पद्धतीच्या संदर्भातील विचार महत्त्वाचे ठरतात. त्यांच्या मते, "सत्याकरिता कोणताही लघुमार्ग नाही, विश्वातील ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी वैज्ञानिक पद्धतीच्या अवलंबनाशिवाय दुसरा मार्ग नाही."[१]

समाजशास्त्र विषयातील संशोधन ही प्रक्रिया ज्ञानकक्षा वाढविणारी आहे. "Research" या इंग्रजी शब्दाला मराठीमध्ये "संशोधन" असे म्हणतात. "To research" म्हणजे शोधून काढणे आणि "Re-search" म्हणजे पुन्हा पुन्हा शोधणे होय. म्हणजेच सामाजिक वास्तवतेचा किंवा सामाजिक सत्याचा पुन्हा पुन्हा शोध घेणे म्हणजे संशोधन होय. म्हणूनच ज्ञानासाठी शोध "Search for knowledge" हे संशोधनात प्रचलित आहे. 'वेबस्टरच्या शब्दकोशात' म्हटले आहे की, "संशोधन हा ज्ञानाचा अविभाज्य भाग आहे. संशोधन एक प्रवाह आहे तो कधीच थांबत नाही. वर्तमान ज्ञानात नवीन ज्ञानाची भर टाकणे हे संशोधनाचे मूलभूत कार्य आहे."[२]

सामाजिक संशोधनाच्या संदर्भात 'गुड आणि हॅट' यांनी व्याख्या स्पष्ट केली आहे. त्यांच्या मते, "सामाजिक जीवन जगण्याच्या लोकांच्या जीवनाचे सखोल अध्ययन करुन त्यातील क्रियाशील अंतर्भूत प्रक्रियांना शोधून काढणे म्हणजे सामाजिक संशोधन होय." तसेच पी.व्ही.यंग या शास्त्रज्ञांची व्याख्या महत्त्वाची आहे. त्यांच्या मते, "सामाजिक संशोधन म्हणजे सामाजिक जीवनाबाबत नवीन तथ्ये शोधण्यासाठी अथवा जुन्या तथ्यांचे परीक्षण करण्यासाठी त्या तथ्यातील अनुक्रम, परस्परसंबंध व कार्यकारणभाव याविषयी स्पष्टीकरण आणि सामान्यीकरण प्रस्थापित करण्याची एक पद्धतशीर प्रक्रिया होय." या संदर्भाने 'सी.ए.मोझर' यांनी व्याख्या केली आहे. त्यांच्या मते, "सामाजिक घटना व समस्या याबाबत नवीन ज्ञान प्राप्त व्हावे म्हणून केलेल्या क्रमबद्ध संशोधनाला सामाजिक संशोधन म्हणतात." (३)

बंजारा समाज :-

महाराष्ट्रात विविध जाती जमाती वास्तव्यास आहेत. यामध्ये बंजारा समाज प्रमुख आहे. बंजारा जमातीच्या समुदायासाठी गोरमाठी या शब्दाचा अवलंब केला जातो. मातीशी जुळलेला माणूस, मातीशी नातं ठेवणारा माणूस म्हणजे गोरमाठी. हिंदी, राजस्थानी भाषेत गौर या नावाने ओळखला जातो. गौरमाठीला गोरमाठी हा शब्दप्रयोग बंजारा बांधव आपल्या स्वकीयांसाठीच वापरताना दिसतात. मूळ राजस्थानमधला वैभवशाली इतिहास व संस्कृती असणारा हा समाज कालांतराने भारतात वेगवेगळया राज्यात, भौगोलिक प्रदेशात आपल्या विविध व्यवसायांवरुन गौरबंजारा, गोरमाठी, लमाणी, लभाणा, बाजीगर, नायक, राजपूत बंजारा, बामणीया बंजारा, इत्यादी नावाने ओळखला जातो. पूर्वी ही नावे असले तरी आज या समाजाने बंजारा नाव धारण केल्याने बंजारा म्हणून ओळखला जातो. वाणिज्य या संस्कृत शब्दासाठी हिंदी भाषेत बनज असा शब्द प्रयोग आहे. बनज म्हणजे व्यापार करण्यास बनिज असे संबोधले जाई. पुढे

बनिज या शब्दापासून बंजारा हा शब्द रुढ झाला असा युक्तिवाद केला जातो. बंजारा समाजात राठोड, पवार, चव्हाण, जाधव ही प्रमुख चार कुळे मानली जातात. त्या कुळानुसार प्रत्येकाचे गोत्र देखील अलग आहे. चव्हाण कुलामध्ये सहा गोत्र आहेत. पवार कुलात बारा गोत्र आहेत. राठोड कुलात सत्तावीस गोत्र आहेत आणि जाधव कुळात बावन्न गोत्र आहेत म्हणजेच बंजारा हा निसर्गत: प्रकृतीपूजक निसर्गप्रेमी आहे.[४]

ऊसतोड कामगार संकल्पना :-

ऊसतोड कामगार ही संकल्पना सार्वत्रिक स्वरुपाची आहे. भरतात सर्वच राज्यात ऊसतोड कामगारांची समस्या ही अत्यंत गंभीर आहे. परंतु, ही बाब देशाच्या प्रगतीसाठी व विकासासाठी घातक ठरत आहे. भारतातील इतर राज्यांपेक्षा महाराष्ट्रात ऊसतोड कामगारांची संख्या सर्वाधिक आहे आणि ती बंजारा समाजातील आहे. सर्वाधिक ऊसतोड कामगार असलेले राज्य महाराष्ट्र अशी ओळख आहे. महाराष्ट्र हे कृषीप्रधान राज्य आहे. शेती व शेतीला पूरक व्यवसायात काम करणाऱ्या कामगारांची संख्या सर्वाधिक आहे. ग्रामीण भागातील वाडी-तांडे व वस्तीवरील बंजारा समाजाचा व्यवसाय ऊसतोड कामगार असा आहे. तसेच शेतीशिवाय इतर व्यवसायातही कामगार दिसून येतात.[५]

संशोधन विषयाची निवड :

मानवाच्या उत्क्रांतीनंतर शेतीचा शोध लागला. कालांतराने मानव भटकंती जीवन सोडून स्थिर जीवन जगू लागला. शेतीवरच उदरनिर्वाह करु लागाला. शेतीमुळे मानव एकसमुहाने जीवन जगायला शिकु लागला. त्यामुळे मानवांची वाडी, वस्ती, तांडे, गाव निर्माण झाले. हळूहळू मानव शेतीमध्ये विविध पिके घेऊ लागला. अठराव्या शतकात औद्योगिक क्रांती झाली. क्रांतीचा परिणाम म्हणून शेतीमध्ये आधुनिक पद्धतीने पिके

लागले. १९ व्या शतकात हरितक्रांती झाली. हरितक्रांतीमुळे शेतकरी रब्बी पिके घेऊ लागला. विशेषत: केळी, ऊस, हळद अशी नगदी पिके घेण्याच्या पद्धतीत वाढ झाली. ऊस हे पीक वार्षिक आहे. विशेषत: जानेवारी, फेब्रुवारी व मार्च या महिन्यात मोठ्या प्रमाणात ऊसतोड केली जाते. ऊसतोड करण्याकरिता मानवांची आवश्यकता असते. विशेषत: ऊसतोड कामगार म्हणून बंजारा व वंजारी हा समाज प्रसिद्ध आहे. बंजारा समाजातील ऊसतोड कामगारांच्या समस्या यांचा समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून अभ्यास करणे महत्त्वाचे वाटले म्हणून संशोधकाने या विषयाची निवड केली आहे.

ऊसतोड कामगारांच्या समस्यांचा आढावा घेताना त्यांच्या कुटुंबाची आर्थिक स्थिती, दारिद्र्य रेषेखाली जगत असलेले जीवन, कुटुंबातील सदस्यांचा व्यवसाय, शिक्षणाची समस्या, सामाजिक समस्या, आर्थिक समस्या, निवासस्थानाची समस्या, खानपानाची समस्या आदी प्रमुख समस्यांचा आढावा घेण्यात येणार आहे. सद्य:स्थितीत बंजारा समाजातील ऊसतोड कामगारांची संख्या वेगाने वाढत आहे. ऊसतोड कामगारांचे प्रश्न दिवसेंदिवस वाढत आहेत. बंजारा समाजातील ऊसतोड कामगारांना आर्थिक आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे. ऊसतोड कामगारांना मालकाकडून सन्मानपूर्वक वागणूक दिली जाते का? ऊसतोड कामगारांकडून त्यांचा मालक कुटुंबातील इतर कामे करवून घेतो काय? ऊसतोड कामगारांचे शिक्षण चालू आहे काय? ऊसतोड कामगारांना कामाचे तास निश्चित आहेत काय? ऊसतोड कामगारांना किती तास काम करावे लागते? ऊसतोड कामगारांना त्यांच्या कामाचा योग्य तो मोबदला दिल्या जातो काय? ऊसतोड कामगारांची निवासाची व्यवस्था केली आहे काय? ऊसतोड कामगार समस्यांकडे शासनाचे लक्ष आहे काय? ऊसतोड कामगार प्रथेचे बंजारा समाजावर विपरीत परिणाम होत आहेत काय? ऊसतोड कामगार समस्यांची तीव्रता, जनसंपर्क

माध्यमे प्रकाशित करतात काय? इत्यादी ऊसतोड कामगार समस्यासंबंधीत प्रश्न व अडचणी प्रस्तुत समाजशास्त्रीय संशोधनात अभ्यासण्यात येणार आहेत.

संशोधनाचे उद्देश :-

ऊसतोड कामगारांच्या समस्यांचा अभ्यास करणे हे प्रमुख उद्दिष्टे राहिलेले आहे. प्रस्तुत अध्ययनाचे उद्देश स्पष्ट करणे आवश्यक ठरते. संशोधकाने ऊसतोड कामगार समस्येची वाढती तीव्रता कमी व्हावी या प्रमुख उद्देशाने संशोधन करण्याचे ठरविले आहे. अत्यंत हलाखीच्या आर्थिक परिस्थितीत जीवन जगणारी कुटुंबे व लहानमुले काम करुन आर्थिक आधार देत असतात. ऊसतोड कामगार कुटुंबाच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक इत्यादी बाबींचा विचार केला तर त्यांना मागास किंवा दुय्यम स्थान दिले गेले आहे. साखर कारखान्याचा मुकादम कमी दामात जास्तीत जास्त त्यांच्याकडून काम करून घेतो तसेच कारखान्यावरील हे काम कायम स्वरुपी नसते. ते काम फक्त चार महिने असते. नंतर त्यांना कामासाठी इतर ठिकाणी जावे लागते. या सर्व बाबीचा विचार करून पुढील उद्देशांच्या पूर्ततेसाठी प्रस्तुत संशोधन कार्य संशोधकाने हाती घेतले आहे.

१. बंजारा समाजातील ऊसतोड कामगारांच्या समस्यांचे स्वरुप जाणून घेणे.
२. ऊसतोड कामगार निर्मितीची कारणे आणि परिणामांचा अभ्यास करणे.
३. ऊसतोड कामगार समस्या निर्मुलनाच्या संदर्भात करण्यात आलेल्या उपायांचा अभ्यास करणे.
४. ऊसतोड कामगारांच्या कल्याणाच्या दृष्टिने करण्यात आलेल्या विविध कायद्यांचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहितकृत्ये :-

प्रस्तुत संशोधनात गृहितकांची मांडणी करणे महत्त्वाचे आहे. म्हणजेच संशोधनामध्ये गृहितकृत्ये महत्त्वाची भूमिका बजावित असतात. कारण वैज्ञानिक संशोधन हे तार्कीक व वस्तुनिष्ठ असते. वैज्ञानिक अभ्यास पद्धतीतील एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण टप्पा म्हणजेच गृहितकृत्ये होय. गृहितकांमुळे संशोधन कार्याला गती प्राप्त होते. कारण गृहितकृत्याअभावी संशोधकाची स्थिती ही दिशाहीन असते. गृहितकृत्ये हे संशोधकाला मार्गदर्शन करण्याचे कार्य करतात. वैज्ञानिक पद्धतीच्या आधारे संशोधन करताना संशोधकाला त्या विषयाचे थोडे पूर्वज्ञान व त्या विषयासंबंधी अनुभव असणे आवश्यक असते. कारण ज्या ज्ञानाच्या आधारे अभ्यासक हा आपल्या संशोधन विषयासंबंधी कोणते तरी सामान्य अनुमान निश्चित करीत असतो. या संदर्भात 'कोहेन व नॅगेल' यांनी गृहितकृत्यांची व्याख्या केली आहे. त्यांच्यामते, "चौकशी वा संशोधनास चालना देणाऱ्या प्रारंभिक अडचणीचे वा समस्येचे संभाव्य निराकरण व उत्तर सुचविल्याशिवाय आपण संशोधन कार्यात पहिले पाऊलसुद्धा पुढे उचलू शकत नाही. समस्येची अशी संभाव्य उत्तरे आपणास अध्ययन विषयाच्या कोणत्यातरी पैलुमुळे विषयाबाबतच्या पूर्व ज्ञानामुळे सूचतात. अशा उत्तरांचे जेव्हा विधानामध्ये रूपांतर केले जाते, तेव्हा ते उत्तरे गृहितकृत्य बनतात."[६] गृहितकांची निर्मिती सिद्ध करणे यासाठी संशोधन केले जात नाही. तर सत्य शोधून काढणे हे संशोधनाचे अंतिम उद्दिष्ट असते.

"बंजारा समाजातील ऊसतोड कामगारांच्या समस्या : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास (विशेष संदर्भ परभणी जिल्हा)" प्रस्तुत विषयाच्या अध्ययनाकरिता पुढील प्रमाणे गृहितकृत्ये मांडलेली आहेत.

१. कुटुंबाची दुय्यम आर्थिक परिस्थिती, दारिद्र्य आणि व्यसनाधिनता यामुळे ऊसतोड कामगार निर्माण होतात.

२. ऊसतोड कामगार समस्येच्या अनुषंगाने करण्यात आलेल्या कायद्यांचा ऊसतोड कामगार समस्या निर्मुलनासाठी म्हणावा तेवढा उपयोग होत नाही.

३. ऊसतोड कामगारांच्या कल्याणाच्या दृष्टिने शासकीय व निमशासकीय कार्य कमी आहे.

४. बंजारा समाजातील ऊसतोड कामगारांच्या समस्यांमध्ये वाढ होत आहे.

संशोधनाचे अध्ययन क्षेत्र :-

सदरील विषयाचे अध्ययन करण्यासाठी अध्ययन क्षेत्राची निवड करणे अनिवार्य असते. कारण संशोधनाचा विषय एका विस्तीर्ण क्षेत्रातील असतो; परंतु त्या सर्व क्षेत्रातून माहिती संकलित करणे अशक्य असते. अशावेळी संशोधकाला आपले अध्ययनाचे क्षेत्र देखील निश्चित करावे लागते. संशोधन कार्यक्षेत्राची निवड योग्य पद्धतीने केले तरच ते कार्य पुढे जाऊ शकते. अन्यथा अनेक अडचणी उत्पन्न होतात. कार्यक्षेत्राचे भौगोलिक स्थान कोणते, तेथील जनसमुदाय कसा आहे या गोष्टी विचारात घ्याव्या लागतात. म्हणून कार्यक्षेत्राच्या निवडीस विशेष महत्त्वाचे स्थान असते. संशोधनकर्त्याने अध्ययन क्षेत्राची निवड करण्यासाठी "परभणी" जिल्ह्याची निवड केली आहे. परभणी जिल्ह्यात प्रमुख नऊ तालुके आहेत. नऊ तालुक्यातील बंजारा समाजातील ऊसतोड कामगारांच्या विविध समस्यांचा अभ्यास करण्यासाठी संशोधकाने परभणी जिल्हा निश्चित केला आहे.[७]

संशोधन आराखडा :-

संशोधनातील एक महत्त्वाची पायरी संशोधन आराखडा आहे. संशोधन आराखड्याशिवाय वस्तुनिष्ठ संशोधन करणे अशक्य असते. शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब करुन संशोधन करीत असताना संशोधकाला मार्गदर्शन करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य संशोधन आराखडा करते. प्रस्तुत संशोधनाच्या उद्देशाची प्राप्ती करण्यासाठी योजनाबद्ध रुपात संशोधन कार्य करणे आवश्यक आहे. याचा अर्थ संशोधन कशा पद्धतीने केले जाईल या अनुषंगाने पूर्वनियोजन करावे लागते. संशोधन आराखडा हेतूपूर्वक तयार केलेली पूर्वनियोजित प्रक्रिया असते. संशोधनास सुरुवात करण्यापूर्वीच संशोधकाला संशोधन आराखडा तयार करावा लागतो. त्यामध्ये संशोधनाचा विषय, संशोधनाचे उद्देश, संशोधनाचे क्षेत्र, संशोधन कालावधी, तथ्य संकलनाची साधने, नमूना निवडीचे आधार, तथ्यांचे विश्लेषण या सर्व बाबींचा विचार संशोधन आराखड्यात केला जातो. 'एकॉफ' यांच्या मते, "संशोधन प्रक्रियेत निर्णय कार्यान्वित करण्याची स्थिती येण्यापूर्वीच निर्णय निश्चित किंवा निर्णय निर्धारित करण्याच्या प्रक्रियेला संशोधन आराखडा असे म्हणतात."[(८)]

संशोधनात अवलंब करावयाचे विविध आराखडे आहेत; परंतु सदरील संशोधनाचे उद्देश लक्षात घेऊन एका आराखड्याची निवड करावी लागते. "ऊसतोड कामगारांच्या समस्या" प्रस्तुत विषयाच्या अध्ययनाकरिता 'निदानात्मक संशोधन आराखड्या'ची निवड करण्यात आली आहे. ऊसतोड कामगारांच्या समस्या ह्या अत्यंत गंभीर असून त्या मानव निर्मित आहेत म्हणजेच ती एक सामाजिक समस्या ठरली आहे. सदरील आराखड्यात ऊसतोड कामगारांच्या समस्यांचे विविध कारणे जाणून घेतली जातात आणि त्या समस्या कशा कमी करता येतील. या दृष्टीने काही प्रमुख उपाययोजना संशोधकाने करावयच्या आहेत. [(९)]

नमूना निवड :-

प्रस्तुत विषयाच्या अध्ययनासाठी नमूना निवड पद्धतीचा अवलंब केला आहे. अचूक नमूना निवडीशिवाय संशोधन कार्य पूर्णत्त्वास जाऊ शकत नाही. योग्य व्यक्तीकडून विषयाच्या संदर्भात माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न केल्यास वेळ व पैशांचा अपव्यय होत नाही. प्रस्तुत विषयाच्या संपूर्ण एककाऐवजी त्यांच्यातील प्रातिनिधिक नमूना निवडून व तथ्य संकलित करण्यासाठी नमूना निवड पद्धती उपयुक्त आहे. सदरील पद्धतीत संपूर्ण समग्रातून अभ्यास केला जात नाही. तर समग्रातून निवडलेल्या काही एककांचा सखोल अभ्यास करुन निष्कर्ष काढले जातात. 'फ्रॅंक मर्टन' यांच्यामते, "नमूना शब्दाचा उपयोग एखाद्या एककाच्या किंवा संपूर्ण समूहाच्या एका भागाला लागू पडतो. हा एक भाग समग्राचा प्रतिनिधी म्हणून निवडला जातो आणि तसे मानले जाते."[१०]

प्रस्तुत विषयाच्या अध्ययनासाठी गैरसंभाव्यता नमूना निवडीतील "सहेतूक किंवा उद्देशपूर्ण नमूना निवड" प्रकाराचा उपयोग करण्यात आला आहे. यामध्ये संशोधनकर्ता आपल्या अध्ययनाच्या उद्देशांना समोर ठेवून जाणीवपूर्वक समग्रातील काही एककांची निवड करतो. तेव्हा त्यास उद्देशपूर्ण नमूना असे म्हणतात.[११] सदरील अध्ययनाकरिता ३१५ उत्तरदात्यांची निवड केली आहे. एकुण तालुके नऊ आहेत. प्रत्येक तालुक्यातून ३५ नमूना निश्चित केला आहे. ३६ x ९ = ३१५ उत्तरदात्यांची निवड करुन अध्ययन करण्यात येणार आहे.

तथ्य संकलन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधन विषयाच्या संदर्भात वस्तुनिष्ठ तथ्य संकलन करावे लागते. संशोधनात तथ्य संकलनास विशेष महत्त्व असल्याचे स्पष्ट होते. एवढेच नाही तर

केलेल्या संशोधनाची सामाजिक आणि शासकीय धोरण ठरविण्याच्या दृष्टिने नेमकी उपयुक्तता किती आहे हे सुद्धा विचारात घ्यावे लागते. त्याकरिता विषयाच्या संबंधित तथ्यांचे संकलन करणे अतिशय महत्त्वाचे आहे. कारण त्याशिवाय वैज्ञानिक संशोधन करणे शक्य नसते. तथ्यांचे संकलन केल्यानंतर त्यांचे योग्य आणि व्यवस्थित वर्गीकरण आणि अध्ययन विषयाच्या संबंधित संकल्पनांची निर्मिती करणे आवश्यक आहे. योग्य संकल्पनांच्या आधारावर सिद्धांताचे प्रतिपादन करता येते. कोणत्याही घटनेच्या संदर्भात वास्तविक तथ्य संकलित करुन त्या तथ्यांच्या आधारावर नवीन सिद्धांताचे प्रतिपादन करता येते. संशोधनाचे यशापयश हे तथ्य संकलन साधनाच्या विश्वसनियतेवर अवलंबून असते. तथ्यांची व्याख्या 'पॉलिन यंग' या शास्त्रज्ञांनी केलेली आहे. त्यांच्यामते, "केवळ मूर्त वस्तू वा घटनांनाच तथ्य म्हणता येणार नाही. तर विचार, अनुभव देखील तथ्य आहेत." 'फेअर चाईल्ड' यांच्या मते, "तथ्य ही एक अशी घटना आहे की, जिच्या निरीक्षण आणि मापनाच्या विषयाबाबत सर्वांमध्ये अधिक प्रमाणात सहमती आढळून येते."(१२) संपूर्ण संशोधन तथ्य संकलनावर आधारित आहे. प्रस्तुत संशोधन विषयाच्या संदर्भात विविध पद्धती व साधनांचा वापर करुन उपयोगी व वस्तुनिष्ठ तथ्य संकलित करण्यात येणार आहेत. मी संशोधनासाठी तथ्य संकलनाच्या दोन स्रोतांचा अवलंब केला आहे.

अ) प्राथमिक स्रोत :-

प्राथमिक 'तथ्य' हा तथ्य संकलनाच्या पद्धतीमधील प्रथम प्रकार आहे. संशोधनकर्त्याने अध्ययन विषयाच्या संदर्भात स्वत: आवश्यक ती माहिती संकलित केली तिला प्राथमिक सामग्री असे म्हणतात.(१३) प्राथमिक तथ्य ही संशोधनकर्त्याने एकत्रित केली असल्यामुळे ती अधिक वस्तुनिष्ठ असतात. संशोधक अध्ययन क्षेत्रात जाऊन

बंजारा समाजातील ऊसतोड कामगारांची नमूना म्हणून निवड केलेल्या कामगारांच्या मुलाखती घेऊन व अनुसूचीचा अवलंब करून माहिती संकलित केली जाणार आहे.

ब) दुय्यम स्रोत :-

दुय्यम तथ्य संकलनांचे संशोधनात विशेष महत्त्व आहे. प्रकाशित आणि अप्रकाशित अशा संपूर्ण लिखित माहितीचा समावेश दुय्यम तथ्य संकलनात केला जातो. 'लुंडबर्ग' यांच्या मते, "द्वितीय कागदपत्रांचा उपयोग संशोधनातील अचूकता स्पष्ट करणे तसेच संशोधनाची दिशा निश्चित करण्यासाठी होतो. तसेच प्राथमिक तथ्यांना वस्तुनिष्ठतेचा पुरावा देण्यासाठी दुय्यम तथ्य महत्त्वाची भूमिका बजावित असतात. प्रकाशित व अप्रकाशित कागदपत्रे, अभिलेख, हस्तलिखित पत्रे, दैनंदिनी, ग्रंथालय, पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे, संदर्भग्रंथ, अप्रकाशित एम.फिल. व पीएच्.डी.चे प्रबंध आणि इंटरनेट इत्यादी साधनांचा अवलंब करुन तथ्य संकलित केली जाणार आहेत."[१४]

संकलित तथ्यांचे विश्लेषण व निर्वचन :-

ऊसतोड कामगारांच्या समस्यांच्या अनुषंगाने वैज्ञानिक पद्धतीने तथ्यसंकलन करण्यात येणार आहे. परभणी जिल्ह्यातील ऊसतोड कामगार यांच्याकडून मुलाखत व अनुसूचीद्वारे माहिती संकलित करण्यात येणार आहे. त्यानंतर तथ्यांचे विश्लेषण व निर्वचन करण्यात येईल. संकलित तथ्यांचे संपादन, संकेतीकरण आणि वर्गीकरण तसेच सारणीकरण करण्यात येणार आहे. संकलित केलेल्या तथ्यांवर प्रक्रिया करण्याचे प्रमुख टप्पे आहेत, ते अध्ययनाअंती पूर्ण केल्या जातील.

निष्कर्ष आणि सूचना :-

ऊसतोड कामगारांच्या समस्या या विषयाचे अध्ययन वस्तुनिष्ठ करण्यात येईल. प्राथमिक साधनांच्याद्वारे संकलित केलेल्या माहितीचे सारणीकरण देखील करण्यात येणार आहे. सारणीचे स्पष्टीकरण केल्यानंतर अचूक निष्कर्ष मांडण्यात येतील. या निष्कर्षाचा अभ्यास करुन शेवटी आवश्यक त्या सूचना किंवा शिफारशी सूचवण्यात येणार आहेत.

प्रकरणाची रुपरेषा :-

प्रकरण पहिले :- प्रस्तावना

प्रकरण दुसरे : संदर्भ साहित्याचा आढावा

प्रकरण तिसरे : संशोधन आराखडा

प्रकरण चौथे : तथ्यांचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

प्रकरण पाचवे : संशोधन निष्कर्ष व शिफारशी

सारांश :-

थोडक्यात, वरील बाबींचा अभ्यास केल्यानंतर असे दिसून येते की, ऊसतोड कामगार ही बंजारा समाजातील सामाजिक समस्या आहे. ऊसतोड कामगार समस्या ही बंजारा समाजाच्या विकासात अडथळा ठरत आहे. शासनाने ऊसतोड कामगार समस्येच्या मुळापर्यंत जाण्याचा कधी प्रयत्न केलेला दिसून येत नाही. शासनाने ऊसतोड कामगारांच्या कल्याणासंदर्भात विविध कायदे केलेले आहेत. प्रस्तुत कायदे मोडणाऱ्या घटकांवर योग्य ती कार्यवाही करण्याची क्षमता शासनाने दाखविलेली नाही. म्हणजेच

कायद्यांची काटेकोर अंमलबजावणी करण्याची गरज दिसून आली नाही.   ऊसतोड कामगार समस्येचे मूळ दारिद्र्यात आहे या समस्येवर मात करण्यासाठी शासनाने दारिद्र्याच्या प्रश्नाला थेट भिडण्याची तयारी व राजकीय इच्छाशक्ती दाखविली पाहिजे. समाजातील सर्व घटकांना जीवनावश्यक गरजांची चांगल्याप्रमारे पूर्तता करून दिली पाहिजे. अशी सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती निर्माण करण्याचा प्रयत्न शासनाने केला पाहिजे.

संदर्भग्रंथसूची :-

१. कऱ्हाडे बी.एम., (जून २००९), "सामाजिक संशोधन पद्धती", पिंपळापुरे ॲण्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर, पृ.क्र. २.

२. बोधनकर सुधीर, अलोणी विवेक, (२०१३), "सामाजिक संशोधन पद्धती", साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, पृ.क्र.१३, १४.

३. पाटील वा.भा., (१९९८), "संशोधन पद्धती", मंगेश प्रकाशन, नागपूर, पृ.क्र. ३.

४. www.vikipedia.com

५. www.vikaspedia.com

६. आगलावे प्रदीप, (जानेवारी २०००), "संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे", विद्या प्रकाशन, नागपूर, पृ.क्र. १२१, १२२.

७. देशमुख रा.नी. "आपला परभणी जिल्हा", नांदेड, कल्पना प्रकाशन, पृ.क्र.१३

८. करे बिभीषण, (जुलै २०१५), "सामाजिक संशोधनाची मूलतत्त्वे", विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती, पृ.क्र. १००.

९. कित्ता, पृ.क्र. १०८.

१०. बोधनकर सुधीर, अलोणी विवेक, कुलकर्णी मृणाल, (२०१८), "सामाजिक संशोधन पद्धती", साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, आठवी आवृत्ती, पृ.क्र. १०५

११. कऱ्हाडे बी.एम., (जून २००९), "सामाजिक संशोान पद्धती", पिंपळापुरे ॲण्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर, पृ.क्र. २११, २१२

१२. आगलावे प्रदीप, (२०१६), "सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे", साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, सहावी आवृत्ती, पृ.क्र. १९८.

१३. कित्ता, पृ.क्र. २११

१४. करे बिभीषण, (जुलै २०१५), "सामाजिक संशोधनाची मूलतत्त्वे", विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती, पृ.क्र. १४९.

संशोधक
प्रा.रायभोळे माधव ज्ञानोबा
समाजशास्त्र विभाग,
जवाहरलाल नेहरु वरिष्ठ महाविद्यालय, परळी

मार्गदर्शक
प्रा.डॉ.प्रवार भानुदास डी.
समाजशास्त्र विभाग,
भाई किशनराव देशमुख महाविद्यालय, चाकूर